

Acél Zsolt

Közösség és ítélet

Kísérlet a nemzeti identitás elbeszélésére

Berzsenyi Dániel *A magyarokhoz* című ódája alapján

Eltűnt jelentések nyomában

A magyar nemzetfogalom kialakulásában döntő szerepet játszó 1807-es országgyűlésről egy bizonyos Drevenyák bányatanácsos német nyelven titkos jelentéseket küldött Bécsbe. Az egyik, meglehetősen indulatos beszámolójában a nemzeti nyelv használata mellett kardoskodó követeket Bocskai-féle viperafajzatoknak („Bocskaische Vipernbrut”) nevezte, akik forradalomba és teljes pusztulásba taszíthatják a birodalmat.¹ Ugyanekkor, ugyanezen országgyűlési viták hatására Berzsenyi átdolgozta a tíz évvel korábban keletkezett *Kesergés* című versét; kihúzott néhány strófát, helyükbe új versszakokat illesztett, megváltoztatta a vers szerkezetét, és új címet adott neki: *A magyarokhoz*. A jelentős átírások mellett érdemes felfigyelnünk egy kisebb módosításra is. Mind a *Kesergés*, mind pedig *A magyarokhoz* versben a nemzet jelképeként Buda vára szerepelt, amelyet a pártütések, viszályok, ostromok nem tudtak elpusztítani, azonban a romlottság és erkölcstelenség hamarosan romba fog dönteni. Az első változat a pusztulás leírásához archaizáló, meg-rázó erejű képet használt: „ércfalain viperák süvöltnek”. Az *ércfal* ősi és egyetemes motívuma eloldja a szöveget Buda várától, és így a nemzeti romlás képe az ókori apokalipszis kozmikus és időtlen látomásába illeszkedik.² A városok, épületek romjait a kultúra utáni csönd veszi birtokába, emberek helyett állatok, kígyók lakják. Az egy évtizeddel későbbi átdolgozásban Buda várának pusztulása konkrétabb képben jelent meg; nincs szó ércfalról, csak a nemzeti jelképként tekintett vár lerombolásáról: „undok vípera-fajzatok / Dúlják fel e várt.” Ez utóbbi mondat viszont egyértelművé teszi, hogy az újabb szövegvariánsban a vipera nem pusztán egy civilizáció utáni világot érzékeltető állatnév, hanem a nemzet halálát okozó, történetileg-politikailag beazonosítható ellenség metaforikus megjelölése. A feldúlt vár képe aktuális jelentéssel töltődött fel.

Vagyis mind a központi kormányzat titkosrendőre, mind a magyar irodalomtörténet egyik klasszikus alakja a nemzeti viták során a *viperafajzat/Vipernbrut* főnevet használta a politikai-eszmei ellenfélre. A metafora pontosabb megértéséhez – mint oly sokszor – elégtelen a Berzsenyi-versek kritikai kiadásának jegyzete,³ és a teljesebb megértéshez érdemes

¹ A titkos jelentés szövege: Szekfű Gy., *Iratok a magyar államnyelv kérdésének történetéhez*. 1790–1848. Bp., 1936, 291.

² Az ércfal egyiptomi-zsidó motívumáról: J. Assmann, *A kulturális emlékezet. Írás, emlékezés és politikai identitás a korai magaskultúrákban*. Bp. 1999, 195–196. (Hidas Z. ford.) Kiegészítésül: Horatius, *Carmen* 3, 3, 64. Az alvilágról: Homérosz, *Iliász*, 8, 15; Vergilius, *Aeneis*, 6, 549–556.

az ókor felé fordulni. Az ókoriak szerint ugyanis a viperák az anyjuk belsejében kelnek ki a tojásból, majd megeszik az anyaméhet, a hasfalat pedig kirágnak, és így jönnek a napvilágra, vagyis az anyai test elpusztítása révén (*occisa parente* – Plinius) születnek meg.⁴ Az Újszövetségben pedig Keresztelő János és Jézus⁵ így nevezi az írástudókat, farizeusokat, szadduceusokat. Vagyis a nemzeti vitákban az ellenfélre használt *viperafajzat* egyrészt az anyagilkosság, másrészt az üdvösségből való kizárás vádját hordja magában. A *viperafajzat* metafora ugyanúgy a görög-római és a biblikus elbeszélésekre épít, mint az ekkor kialakuló nemzetfogalom. Ha pedig ez így van, akkor vajon azt kell feltételeznünk, hogy az antikvitás és az Ószövetség mintái szerint kiformalódó újkori nemzetfogalomhoz feltétlenül hozzátartozik, hogy *belső* részközösségek kiutasításának, elítéltesének? Nincs nemzet *belső* elhatárolódás nélkül? Mintha ezt a szükségszerűséget sugallná a Berzsenyi-költményben a nemzeti közösség ikonjaként megjelenő Buda-vár motívuma is: Buda ugyanis testvérviszály áldozata lett.⁶ A másik megítélésére és eltávolítására irányuló „aszimmetrikus ellenfogalmak”⁷ a mai társadalmi-politikai beszéd által mozgósított kulturális emlékezetek alapszókincsét képezik, és ez a jelenség különös súlyt ad a vizsgálódásnak: mit is jelent a (magyar) nemzet fogalma, és hogyan viszonyul az ítélkező beszédmódhoz? Ezen kérdések továbbgondolásához Berzsenyi költészetét hívnánk segítségül.

„Mi a magyar most? – Rút sybarita⁸ váz.⁹ / Letépte fényes nemzeti bélyegét, / S hazája feldult védfalából / Rak palotát heverőhelyének. / Eldődeinknek bajnoki köntösét / S nyelvét megútván, rútdigent cserélt, / A nemzet örlelkét¹⁰ tapodja, / Gyermeki báb puha szíve tárgya.”

Amikor a nemzeti identitás problémájának felvetését *A Magyarokhoz* című Berzsenyi-ódából vett idézettel kezdjük, akkor ezzel a nyelvbe vetett bizalmunkat szeretnénk kifejezni. Ez a nyelv – a párbeszédre szólító költészet nyelve – olyan történetek emlékét őrzi magában, olyan hagyományrétegeket tár fel, amely emlékek és hagyományok szövegvilága messze gazdagabb az akkori kor és a mi korunk közéleti beszédénél. Ha az idézett versrészlet társadalmi-politikai szöveg részeként hangzik el, óhatatlanul is a gyanú hermeneutikája veszi birtokba azt.¹¹ Miről is van szó? Az ideológiakritikának nevezett befogadási mód a politikai kijelentések mögött a hatalom logikáját, az elpalástolt érdeknyelvi jeleit keresi: leleplezi a másik hatalmi beszédmódját, semlegesnek érzett beszédében tetten éri az ellenfél titkos vágyait.

³ A kritikai kiadás szerkesztője Rájnis József *A Magyarokhoz* és Baróti Szabó Dávid *Egy ledől diófához* című verseiből idéz párhuzamos helyeket, és ezen locustok felderítését filológusi diadalként könyveli el (Merényi O. szerk., *Berzsenyi Dániel költői művei*, Bp. 1979, 269–270).

⁴ Érzékletes leírásai: Hérodotosz, *A görög-perzsa háború* (3, 109); Plinius, *Naturalis historia* (10, 170).

⁵ Mt 3, 7; 12, 34; 23, 33; Lk 3, 7.

⁶ Arany János *Buda halála* című művének mottójában Kézai Simont idézi: „(Ethela) Budam fratrem suum mabibus propriis interfecit... eo quod... metas inter fratres stabilitas transgressus fuerit domindando.”

⁷ R. Koselleck, *Az aszimmetrikus ellenfogalmak történeti-politikai szemantikája*, Bp., 1997 (Szabó M. ford).

⁸ Vö.: Plutarkhosz, *Párhuzamos életrajzok*, *Pelopidász-életrajz* első fejezete Szübarisz elpuhult és fényűző lakóiról.

⁹ Nem is annyira *csontváz* (a Csokonainál vissza-visszatérő *skeleton*), hanem inkább *madárijesztő*, *emberi formájú rongycsomó* jelentésben.

¹⁰ Nyelvújítási szó (akárcsak a *védfal* és a *báb*), a latin *genius* megfelelője: „Róma felséges Geniussa” (*Felsőbüki Nagy Pálhoz*); a nemzeti nyelv kérdéséhez kapcsolódva: „ez fojtja bennünk a geniust s erőt” (*G. Festetics Györgyhez*); magáról a nyelvi műveltségről: „az ép íz szebb geniussait” (*Ajánlás*).

A gyanakvás pedig valóban jogos. A „mi a magyar most?” vagy a „mi az európai most?” kérdése gyakran nem is annyira az identitás közös keresésének mondata: a közösséghez való tartozást megjelenítő elbeszélések, történelmi utalások könnyen válhatnak valamely aktuális – hatalmi – értelem metaforáivá, példabeszédeivé, és mint ilyenek, mulandóak, esetlegesen, helyenként értelmetlenek lesznek, amelyek az ön- és világértéshez nem sokat adnak hozzá. Holt metaforák, értelmüket vesztett elbeszélésfoszlányok, amelyek azon értelmes szavakat hivatottak pótolni, amelyek a társadalmilag érett személyiség sajátjai lennének. A politikai beszéddel szemben a műalkotás nyelve biztosítja, hogy a szöveg keletkezésekor leírt „most” a mindenkori befogadás jelenében is „most” legyen. A magyarság önértését megfogalmazó költői kijelentések a mindenkori olvasóban – tehát a kortárs befogadóban is – értelmesen artikulálódhatnak.

A Berzsenyi-sor erején felbuzdulva, nagy érdeklődéssel fordulunk a napi politika által is használt nyelvi formulák felé. A magyar identitást megalkotó szavak, mondatok, szövegek mögé szeretnénk hatolni: feltárni a magyarság-elbeszélés nyelvtörténetét. Hogyan, milyen nyelvi elemekkel alkotódott meg a magyar nemzet? Vagyis: mi a magyar most?

Berzsenyi Dánielnek a nemzeti identitásra vonatkozó, a későbbiekben a vers szövegösszefüggésétől elszakítva is kanonizált sora akkor fogalmazódik meg – elsőként a *Kesergés* című óda¹² kérdéses hitelességű¹³ és bizonytalan keltezésű, de mindenképpen 1810 előtt keletkezett ún. győri átdolgozásában¹⁴ –, amikor ennek a kérdésnek különösen is nagy tétje volt. A késő felvilágosodás kori előzmények után a tizenkilencedik századi történetírásra, nyelvészetre, irodalomra várt a nagy feladat, hogy az újdonsült nyugati nemzetfogalmak mintájára megalkossa, bátran elképzelje saját magát, és egy új politikai közösségként képviselhesse saját identitását.

Nemesek, honoráciorok, hungarusok

Az 1790-es években a rendi felvilágosodás második generációja még az *in clyta natio Hungarica* – vagyis nem a magyar anyanyelvűek, hanem a latin nyelvű alkotmányra építő magyarországi nemesek – képviselőjében lépett fel a bécsi udvar francia mintájú, racio-

¹¹ A *gyanú* és *bizalom* hermeneutikájáról: „L’opposition entre deux interprétations de l’interprétation, l’une comme récollection du sens, l’autre comme réduction des illusions et des mensonges de la conscience” – P. Ricoeur, *De l’interprétation. Essai sur Freud*. Paris 1965, 40. „L’école du soupçon” alapító atyái: Marx, Nietzsche, Freud, vagyis – tehetnénk hozzá – azon szerzők, akik alapvetően meghatározzák a dekonstrukciós irodalomértést, valamint a különféle ideológiakritikai iskolák (pl. új historicizmus, posztkolonializmus, gender studies, black studies) társadalmi elemzéseit. A posztkulturális kritikai irányzatok „tettenérés-logikája” ma már a politikai beszédmód szerves részét alkotja.

¹² Az OszK által őrzött (Quart. Hung. 1310.), nem autográf kézirat felirata: *Berzsenyi Daniel I. ódája. Kesergés*.

¹³ A tárgyalt strófákat is tartalmazó versrészlet mellé a másoló odaírta, hogy „Kazinczyéi” (részletesebb leírás: Merényi O., *Berzsenyi emlékkönyv*, Bp., 1976, 77.).

¹⁴ A kritikai kiadás a kéziratok olyan sorrendjét közli (*Kesergés* 1796 körül, a győri változat 1803-ban, tehát a Kis Jánosnak küldött 1808-as variáns, az ún. akadémiai kézirat előtt), amelyet az Osiris kiadó kötete (Orosz L. szerk., *Berzsenyi Dániel művei*, Bp. 1994) is átvesz, bár ezen elmélettel kapcsolatban már Szajbély Mihály („*Berzsenyi Dániel* »A magyarokhoz« című ódájának változatai és eszmei poétikai előzményei.” *ItK* 1979, 371–386.), majd Csetri Lajos is (*Nem sokaság, hanem lélek. Berzsenyi-tanulmányok*. Bp., 1986) kételkedését fejezte ki. Itt nem részletezendő megokolással, magam is 1807 és 1810 közé teszem a győri variáns keletkezését.

nalista nemzetpolitikája ellen. A felvilágosodás elméletének megfelelően a központi kormányzat az állam fogalma alá rendelte a nemzetet, így az *egy állam és egy hatalom* eszméje az egységes nemzet igényéhez vezetett: a *Herrenvolk* által meghatározott kultúra és nyelv (*Hauptsprache*) prioritását már csak a bürokratikus hatékonyság is igazolja. Ez a németesítő állampolitika egyrészt kiprovokálta a magyarországi nemesség ellenidentitását, másrészt a későbbiekben szerencsétlen mintát nyújtott azon javaslatokhoz, amelyek az egységes és szuverén magyar nemzetállam eszméjének kidolgozásakor az egyéb magyarországi nemzeteket csak történelmi kényszerből megtúrt és magyarosítandó népcsoportoknak tekintették. (Mindennek megítéléséhez Bécs szerencsétlen nemzetiségpolitikáját, valamint a pánszláv és illír mozgalom körüli feszültségeket is figyelembe kell venni.)¹⁵

A magyar nemesi nemzeti identitás kikristályosodásához vezető német központosítási törekvések mellett egy másik, több szempontból ellentétes politikai folyamat is lezajlott, amely hozzájárult az új nemzetfogalom kialakításához: a magyar nyelvű értelmiségiek politikai jogokhoz kívántak jutni, így egy olyan nemzetfogalmat dolgoztak ki, amely számukra is az alkotmány hasonló védelmét nyújtja. Kultúrpolitikai elképzelésük szerint az ország lakosait az új műveltség révén tudatosuló kollektív identitás teszi politikai cselekvésre alkalmas egységes nemzetté.¹⁶ Ez a nemzetfogalom nem a *natio Hungarica* dinasztikus emlékezetére, hanem a közös nyelvre épít (később felhasználva Herder gondolatait),¹⁷ és ezzel a politikai szolidaritás terét lényegesen kitérít a nemesi családok és helyi közösségek belső lojalitásához képest. Amikor a nemességhez nem tartozó értelmiségiek, honorációrok azt hangsúlyozták, hogy a magyar nyelven írott műveikkel milyen nagy mértékben hozzájárulnak a nemzet életéhez, voltaképpen saját társadalmi fontosságukat hangsúlyozták.¹⁸ Az új, nyelvi alapú nemzeti identitás megalkotásával egy olyan jogi közösség és alkotmányos rend politikai tervét akarták megvalósítani, amely immáron nem a nemesi tradíció exkluzív jogalkotó igényén alapul. A magyar nemzet fogalmának megszületésénél egy politikai-hatalmi akarat bábáskodott, az állami jogalkotás formáit meghatározó és legitimáló, francia mintájú *nation* igénye.¹⁹ A szuverén – és határain belül egyetemes – jogi közösség igénye teremtette meg az újkori nemzetmodell igényét.

A franciaországi forradalomhoz és a francia *nation*hoz kapcsolódó, nemegyszer ijesztő események értelmezése készíti elő az organikus nemzet romantikus elképzelését, amelynek során először dolgozták ki a nemzeti közösség több szempontból máig is meghatározó filozófiáját. A népszellemre (*Volksgeist, génie du peuple, spirit of nation*), a nemzetalakító nyelvre, az ősi hagyományra és szerves történelmi múlttra való hivatkozások egy olyan nemzetkoncepció kialakulását jelzik,²⁰ amely romantikus felfogás alkalmassá vált arra, hogy megteremtse, illetve széles körben elterjessze a nemzeti önértés és emlékezet formáit. A kulturális emlékezet ezen formái hihetetlen társadalmi erővel ruházták fel az egyes nemzeteket. Ezek az évtizedek azok, amikor – a késő felvilágosodás társadalmi-filozófiai

¹⁵ Szekfű Gy., *i. m.* 133–135.

¹⁶ Révai József (*Egy magyar társaság iránt való jámbor szándék*), Kármán József (*A nemzet csinosodása*), Decsy Sámuel (*Pannóniai Féniks*). Többen Bessenyei *Magyarságára* hivatkozva. Később Teleki László (*A magyar nyelv elé mozdításáról buzgó esdeklései*), Pápay Sámuel (*A magyar irodalom esmérte*).

¹⁷ Minderről nagyszerű áttekintést nyújt: Bíró F., *A felvilágosodás korának magyar irodalma*. Bp., 1994, 154–159. A nemzet kialakulásának folyamatát a laicizálódás szókincsének vizsgálatával köti egybe.

¹⁸ Szörényi L., „Nemzet és lakosság.” In *Múltaddal valamit kezdeni. Tanulmányok*. Bp., 1989, 11.

¹⁹ „A *nation* a politikai cselekvéshez és szuverenitáshoz jutott *peuple*” – Szűcs J., *Nemzet és történelem*. Bp., 1984, 24. A napóleoni háborúk során ezzel az új nacionalizmussal szembesülnek az európai államok.

²⁰ Szűcs J., *i. m.* 25.

előzményei után – az egyes államok értelmiségei elképzelik és megalkotják saját nemzeteiket.

Hogy mit is jelent az, hogy magyar nemzet? Első, némileg pontatlan megközelítésben azt mondhatnánk, hogy a tárgyalt korszak értelmisége által megalkotott politikai közösség, amelyet a külső fenyegetés ellenében létrejövő²¹ ellenidentitás jellemez, és amely különösen is hatékonyan bizonyult a politikai érdekérvényesítés során. Vagyis a magyar – miként a többi modern európai nemzet – képzelt politikai közösség (*imagined community*):²² képzelt közösség, hiszen tagjai teljes egészében nem ismerik egymást, és mégis ugyanezen tagok valamiféle kölcsönös ismerősséget tételeznek fel, határolt és szuverén egészként határozzák meg magukat. A közösséget – hogy meg lehessen húzni a határait, és a szuverenitás lelki, politikai igényével léphessen fel – meg kell alkotni, ki kell találni, a létrejövő kollektív identitásnak szavakat, elbeszéléseket kell ajándékozni. Mindennek létrejötte értelmiségek munkáján alapult, akik az új, szuverén²³ nemzet kulturális emlékezetének történelmét, nyelvét, hermeneutikáját, különféle rituális tereit és mozdulatait hatékonyan kidolgozták.²⁴ Mindez nem jelenti azt, hogy a magyar identitás vagy a magyar történelmi emlékezet pusztán fikció²⁵ lenne – amennyiben fikción a valóságra való vonatkozás hiányát értjük –, amely csak akadályozza a valóság megértését. A tizenkilencedik század első felének értelmiségei valódi identitást teremtettek: pusztán azt kell látnunk, és ezen gondolkodók önértésével szemben (!) azt kell hangsúlyoznunk, hogy a nemzeti identitás nem a természettől adott, mozdulatlan entitás, hanem az alakuló kultúra alkotása. A magyar felvilágosodás és reformkor nem egy létező identitást fedett föl, hanem egy újat alkotott meg²⁶ – azonban ettől a felismeréstől a nemzet fogalma nem válik kisebb horderejűvé, kiiktatható múltbeli képződménnyé. Így is, vagy talán éppen ezért jelent a mai ön- és világtérítés számára kihívást.

A természettudományok elsőbbségigényével jellemezhető kora modern gondolkodás az egyetemes, feltétlen és örök szabályokat az (egzakt tudományeszmény szempontjából partikulárisnak, esetlegesnek tűnő) humán fogalmak fölé rendelte; megvonta az igazságértéket azon szellemtudományi kijelentésektől, amelyek nem természettudományos módszereket és megfogalmazásokat követtek. Minthogy ez a szemlélet még a mai oktatási rendszerben is meghatározó erővel bír, ezért szinte elkerülhetetlen, hogy a humán élet területeinek, a társadalom és történelem jelenségeinek elfogadásához, elfogadtatásához

---

²¹ Talán ennek köszönhető az, hogy a nemzeti identitás mai megfogalmazásaiban is oly gyakran találkozni apologetikus hangvétellel, az öngazolás kényszerével, és az alaktalan büntudat sajátos göggyével.

²² B. Anderson, *Imagined Communities. Reflection on the Origin and Spread of Nationalism*. London 1991, rev. ed.

²³ „It is imagined as sovereign because the concept was born in an age in which Enlightenment and Revolution were destroying the legitimacy of the divinely-ordained, hierarchical dynastic realm” – B. Anderson, *i. m.* 16.

²⁴ A kulturális emlékezet fogalmához: J. Assmann, *i. m.*

²⁵ Hayden White nagyhatású és gyakran túlmagyarázott tanulmánya („A történelmi szöveg mint irodalmi műalkotás”, In Kiss A., Kovács S., Odorics F. szerk., *Testes könyv* 1. Szeged 1996, 333–354., Novák Gy. ford) a történetírásban érvényesülő irodalmiságról, a narrativitásról és a retorikus nyelvhasználatról ír. Azonban a Norhop Frye-től kölcsönözött fikciófogalmat homályosnak, félrevezetőnek tartom.

²⁶ A modern hermeneutika által felvázolt „hatástörténeti tudat”-fogalom segít annak megértésében, hogy a múlt nem önmagában adott, hanem a mindenkori jelen értelmezői horizontjában alkotódik meg – J. Assmann, *i. m.* 31 és 88.

valamilyen természettudományos, vagy pedig metafizikai, esetenként vallásos indoklást adjanak. Így az általános elvárás szerint ahhoz, hogy a nemzetfogalom valóban identitásképző legyen, és politikai erőt sugározzon, tudományos vagy vallásos igazolás szükségeltetik, hiszen az a valós, amit a racionális tudomány állít, vagy – minthogy a nemzetfogalomban van valami irracionális – amit valamilyen üdvtörténeti kinyilatkoztatás szentesít.

Szerintünk sokat nyerne a nemzetfogalom, ha komolyan vennénk a szellemtudományi kijelentések státusát. A nemzeti identitás valós identitás, de ez a valóság történelmi, nem természeti, végképp nem metafizikai.²⁷ Mindazonáltal a változó történelemben, esetleges szituációba, élő hagyományba és helyi közösségbe való ágyazottság nem ró kevesebb kötelezettséget az egyénre, mint az emberi természetre vonatkozó általános törvények, állítólagos antropológiai univerzálék. Sőt az egyetemes adottságokra való – többször oly érdektelen és erélytelen – metafizikai színezetű hivatkozás az igazi ön- és világtérés akadálya lehet, amennyiben valamilyen felületi ismerősség révén megakadályozza az idegenség termékenyítő tapasztalatát, a csoportemlékezetek kölcsönös feltárását és elmélyült megértését.

Berzsenyi Dániel ódája is a megalkotódó nemzeti identitás egyik alapító szövegévé vált, idézték, tanították, magyarázták, fordították. A kollektív emlékezet megfogalmazásában szerepet vállaló irodalomból ismert képviselői beszédmód, váteszszerep²⁸ figyelhető meg *A magyarokhoz* ódában is: az egyes szám második személy és a többes szám második személy egy közösséget tételez fel. Ezt a közösséget meg lehet szólítani („nem látod?”), hatást lehet rá gyakorolni („hidd el!”), és képviselőjében a kollektív emlékezet rituális tereit be lehet járni („visszavonás tüze közt megálltál; ércbuzogány rezegett kezeden”). Többször visszatér a többes szám első személy is, a közösségi beszédmód jellegzetes alakítani mutatója: *eldődeink, hazánk, Hunyadink*. Azonban ki is ez a bizonyos „mi”? A legkorábbi kézirat valamivel 1797 előtt, míg a legutolsó változat 1810-ben íródott: az egyes szövegvariánsok azt tanúsítják, hogy Berzsenyi költészetében ezen évtized alatt a régi nemzetfogalom (a rendi *natio Hungarica*) fokozatosan érvénytelenítődik, és átadja helyét a nyelvi alapú közösség gondolatának, a régi *mi* egy új *mi*-nek.²⁹

A közvetlenül horatiusi mintákon tájékozódó *Kesergés*³⁰ „régii nemes magyarok porára”, illetve „nemes hazánk” szerkezete még a nemesi nemzet hagyományára utal – mindkét részlet kimarad a vers végső megfogalmazásából. Az idegen szokások átvételét gúnyoló strófák („akkor vitéz hírt ... bolond korcs”) ugyancsak a nemesi mozgalom jelszavait idézik – szintén kiesnek az utolsó variánsból. A nemzeti emlékezetet oly erősen meghatározó *belső ellenségeskedés, visszavonás* motívuma mindegyik szövegváltozatban szerepel, de míg a *Kesergés*ben és a kétes hitelű győri kéziratban Zápolya mellett Bethlen és Rákóczi neve is szerepel, addig az 1808-as és 1810-es átdolgozásban már csak Zápolya neve bukkan fel. Vagyis Berzsenyi első fogalmazványa még minden, az udvar ellen irányuló küzdelmet elvetett. Valóban, az 1807-es esztendőig Berzsenyi versei a nemzeti identitás központjává

²⁷ A „metafizikai helynélküliség” igényével a nemzetfogalomról: „valami rögzíthetetlennek az újraértelmezése a történeti mozgásban lévő megértési érdekeltségek horizontjában” – Kulcsár Szabó E., *„A hungarológia – hermeneutika és kulturális poétika között.”* In *Szöveg – Medialitás – Filológia*. Bp., 2004. 143.

²⁸ A vátesz-szerep ugyanúgy antik és biblikus alapokra épül, mint a nemzeti identitás (Csetri L., *i. m.* 51–55).

²⁹ Csetri L., *i. m.* 61–62.

³⁰ *Carm.* 3, 6. Az 1808-as kézirat alcímben közli a horatiusi óda kezdő szavait („*Delicta maiorum immeritus lues, Romane*”). Vö. még: *Carm.* 1, 2, 1–8; *Epod.* 7.

az udvar iránti hűséget teszi. Az aranybullára hivatkozó³¹ *natio Hungarica* önértését az örökösödési háború³² és Mária Terézia uralkodásának³³ dicső emléke határozza meg. I. Ferenc a római jó császárok (Traianus, Antonius Pius, Marcus Aurelius³⁴) és különösen is Titus³⁵ mintájára a kölcsönös bizalom révén biztosítja a társadalmi rendet. Ebben a felfogásban a magyar nemzet tagja minden olyan nemes, aki az országot megvédi külső ellenségeitől – a vezekényi harcban elesett Esterházyak utódjaként így lesz Esterházy Miklósból „Árpád virágzó magva te, fő magyar” (*Herceg Eszterházy Miklóshoz, midőn a szombathelyi táborban commandérozá a nemességet*, 1797).³⁶ Vagyis Berzsenyi versének első szövegváltozatai nem a mai értelemben vett nemzet, hanem a *natio Hungarica* nevében szólnak. Feltehetően az 1807-es országgyűlés körüli nyelvi viták és az itt elhangzó nemzetpolitikai beszédek³⁷ hatására³⁸ Berzsenyi költeményében is megjelenik az új típusú nemzetfogalom problematikája: a nyelvi alapú közösség megalkotásának igénye. Ekkor kerül az ódába az anyanyelvhez való visszatalálás igénye: „nyelvét megúnván, rút idegent cserélt.” 1807-től kezdődően Berzsenyi egyéb verseiben is megfogalmazódik a magyar nyelvi közösség igénye és a nemzetművelés eszménye (G. Festetics Györgyhez, Ajánlás, Kazinczy Ferenchez, Báró Prónay Sándorhoz, A balatoni nymppha Gróf Teleki Lászlóhoz, A pesti magyar társasághoz, Himnusz Keszthely Isteneihez), sőt a Kazinczy Ferenchez írt 1809-es episztolában – meglehetően azért, hogy a címzett jóindulatát elnyerje – a *natio Hungarica* elutasítása.

Berzsenyi verse az iskolákban a nemzeti önértés alapszövegeként tanítatik, bár látuk, hogy a versben megjelenő „mi” a mai nemzetfogalomtól eltérő identitás emlékeit tartalmazza. A *magyarokhoz* közössége nem feltétlenül azonos azzal a később kialakuló közösséggel, amely ezt a verset saját alapítószövegeként értelmezi, és akként taníttatja.³⁹ Berzsenyi ódája nem egy rögzült, hanem egy keletkező identitás szövege. Azzal szembe-síti az értelmezőt, hogy a nemzeti identitás nem egy állandó, természetileg adott entitás, amit a történelmi emlékek igazolnak, hanem éppen ellenkezőleg: egy keletkező, alakuló közösségfogalom, amely megszerkeszti saját történelmét. Éppen ebben rejlik Berzsenyi költeményének tétje; olyan emlékezeteket emel be a nemzeti önértésbe, amelyeket egyébként a későbbi történelemírás és -tanítás onnan kirekeszt. Hogy a vers példájánál maradjunk, ilyen a Berzsenyiné is megjelenő labanc öntudat, amely a szabadságküzdelmekben pártütést, visszavonást lát. Ha hagyjuk, hogy a vers eredendő idegensége, hermeneutikai távolsága érvényesüljön, akkor feltehetjük a kérdést: miért ne egészülhetne ki a nemzeti

³¹ A felkölt nemességhez 1797: „Andrásnak ragyogó napja.”

³² A felkölt nemességhez 1805: „Hát bölcs királynénk, Trézia! Trónusod / Nem a magyar szív vívta ki Pálffyval? / Nem a magyar s Nádasdy kardja / Tette dicső koronád fedre?”

³³ Magyarország 1799 („s kiknek trónusokon Terézia lelke leng”); A tizennyolcadik század 1800 körül („Trézia karjain / Köztűnk Perikles napjai nyiltanak”).

³⁴ Nagy Lajos és Hunyadi Mátyás 1800 körül; A tizennyolcadik század 1800 körül; Görög Demeterhez 1803.

³⁵ Az előző jegyzetben felsorolt verseken kívül: Magyarország 1799; A magyarokhoz 1807. Titus alakja különösen is fontos lehetett a Habsburg önkép megteremtésében: 1791. szeptember 6-án, II. Lipót prágai koronázási ünnepén Mozart *La clemenza di Tito* című operáját mutatták be (Titusról: „che del ciel, che degli Dei / tu il pensier, l’amor tu sei, / grand’Eroe...”).

³⁶ A sor érdekessége, hogy Kazinczy javasolja a megfogalmazást.

³⁷ Az országgyűlés vezérszónokairól: Szekfű Gy., i. m. 79.

³⁸ Felsőbüki Nagy Pálhoz, az országgyűlés alatt, 1807 c. óda. Csetri L., i. m. 62.

³⁹ Ahogy Kölcsey Himnuszában is elképzelhető, hogy az a bizonyos „mi” (*őseinket, értünk, zászlónk, bűneink...*) nem feltétlenül a nyelvközösséggel, hanem a történelmi nemességgel azonos – Dávidházi P., *Per passivam resistantiam. Változatok hatalom és írás témájára*. Bp., 1998, 124–127.

önértés olyan magyarországi csoportok emlékezetével, amelyektől egy üdvtörténeti beállítottságú történetiszemlélet megtagadja a hitelesség, jogosság és őszinteség vélelmét?

A nyelvi alapú nemzetfogalom és az erre építő nemzetállam igénye egyszerre jelentett egyesítést és elkülönítést, belső csoportok közötti eszmei-politikai kapcsolatok kiépítését és bizonyos csoportok nyílt vagy burkolt elvetését. Másfél évszázad elteltével az internacionális társadalmi alakzatok igényét megfogalmazó és a bármilyen – akár nyelvi, nemzeti alapú – ideológia elsőbbségét elutasító kortárs szemlélet hajlamos arra, hogy a 19. századi nemzeti mozgalmakban pusztán egy kizáró, elkülönítő, végső soron megsemmisítő jellegű folyamatot lásson. Azonban nem szabad elfeledkezni arról, hogy éppen ez az újkori nemzetfogalom kínálta a szolidáris kapcsolatoknak azt az előzőekhez képest lényegesen tágabb terét, amely felülemelkedett a városok, tartományok és dinasztiák belső lojalitásán, és amely a mai nemzetfölötti kapcsolatok, illetve az egyetemes jogérvényesítés számára az elméleti és gyakorlati mintát szolgáltathatja.⁴⁰

A nyelvi alapú közösségteremtés azonban nemcsak a jogok kiszélesítésével, hanem jogok megvonásával, nemzetiségi és helyi identitások megsértésével is járt: a nemzeti többség jogérvényesítése hátrányosan érinthetett más nemzeteket, másrészt ez a többség – hogy valóban többség lehessen – a belső különbségeket uniformizálással igyekezett elfedni. A magyar nemzetállam igénye, valamint a helyi nemzetiségek hasonló politikai közösséggé való szerveződése a magyarországi társadalom hajszálrepedéseit törésvonalakká feszítette, amelyek mentén megindult az ország lakosságainak nemzeti széttagolódása – egy olyan tektonikus mozgás, amely súlyos katasztrófákhoz vezetett.⁴¹ A nyelvi alapú nemzetfogalomnak lett áldozata a *hungarus*-tudat is: az ország német, szlovák, magyar polgárainak közössége nemzetekre hasadt szét,⁴² és új államalakulatok igénye fogalmazódott meg.⁴³

A szuverén és politikai érdekérvényesítésben hathatós nemzetállam társadalmi erejéhez egységesség nemzeti identitást és egységes, standard nyelvet kellett teremteni. Ez az egységesség nehezen tűrte (tűri) a helyi emlékezeteket, a helyi nyelveket; igyekezett eltörölni a dialektusokat és szociolektusokat. Ahogyan az akadémiai nyelv kultúrpolitikai igénye fölébe kerekedett a helyi nyelvváltozatoknak – vagy az országban beszélt egyéb nyelveknek –, úgy alakult ki a kollektív, közösségre szabályozott történelmi emlékezet igénye. Vagyis a közös nyelv és a nemzeti történelem a modern, szekularizált államok szuverenitásteremtő törekvéséből megalkotott valóság. Mindazon helyi nyelv és helyi emlékezet, amely megbontotta ezen megalkotott egységet, a nemzeti identitás ellenségének tűnt. Éppen ezért tűnik úgy, hogy az újkori nemzetfogalomhoz az ítélező, egyenlősítő vagy elkülönítő beszédmód szükségszerűen hozzátartozott. Csak ezzel a hatalmi, ítélező diskurzussal jöhetett létre az újkori nemzetállam, amely állam – ahogyan azt Toqueville, a kortárs társadalmi folyamatok éles szemű szemlélője lejegyezte⁴⁴

⁴⁰ J. Habermas bölcse megjegyzése: „Mi az, hogy nép? A Vormärz szellemtudományainak politikai önmegértése az 1846-os frankfurti germanista konferencia példáján.” In *A poszt-nemzeti állapot. Politikai esszék*. Bp., 2006, 24.

⁴¹ Tanulságos Széchenyi *Akadémiai beszéde* (1842) és a beszéd által gerjesztett vita.

⁴² Tarnai A., *Extra Hungariam non est vita... Egy szállóige történetéhez*. Bp., 1969.

⁴³ Az 1810-es években váltja fel a román és szlovák történetírásban a hungarus szemléletet egy dáki, illetve pánszláv tudat, valamint egy ehhez kapcsolódó birodalmi törekvés – Niederhauser E., *A történetírás története Kelet-Európában*. Bp., 1995, 371–377; 578.

⁴⁴ A. de Tocqueville, *Az amerikai demokrácia*. Bp., 1993, 957. (Miklós L. ford.)

– addig ismeretlen mértékben szól bele a nevelés, vallás és közjó kérdéskörébe, és amely állam a másodlagos hatalmak meggyengítésében érdekelt, hiszen magának igényli a lelkek feletti hatalmat.

Nemegyszer a nemzetállam központosító törekvéseit szolgálhatták a nyelvtörvények és nyelvszabályozó mozgalmak. A Kazinczy-féle nyelvújítási program mögött húzódo totalitárius beszédmód ellentmondásait – ha másképpen is, de Kölcsey lasztóci levelei előtt – már Berzsenyi is szóvá tette (Kazinczynak 1811. február 15-én, illetve június 5-én írt levelében). A bürokratikus hatékony és centralizált nemzetállam által támogatott preskriptív akadémiai szemlélet a nyelvi változásokban ellenérdekelt volt⁴⁵ (kivéendő hanyatlásként, gyógyítandó betegséggént állítva be azt), oktatás és törvénykezés útján igyekezett kordában tartani a nyelvváltozatok sokaságát, értetlenül szemlélte a más nemzetállamokban élők nyelvi keveredését.⁴⁶ A nyelvszabályozás igénye mögött a közösségi identitás, a nemzetállami moralitás és a Bildung-eszme védelme húzódo, húzódik.

Berzsenyi *A magyarokhoz* című ódája a keletkező nemzeti identitás szövege, amely olyan emlékezetek nyomát is őrzi, amelyek eltérnek a későbbiekben kikristályosult és az oktatásban kanonizált nemzetfogalomtól. A *Kesergés* Zápolya-, Bethlen- és Rákóczi-ellenességétől a későbbi variánsok nemzeti és nyelvi alapú ítéletéig jelentős szellem-történeti átalakulásnak lehettünk tanúi. A változó nemzetfogalommal az ellenségkép és az ítélet is változik; ami minden szövegváltozatban azonos marad, az a váteszszerepből fakadó moralizáló beszédmód. A „mi a magyar most?” kérdése is voltaképpen egy erkölcsi felszólítást takar: a *mi?* főnévi kérdő névmás voltaképpen az (erkölcsileg) *milyen?* melléknévi kérdő névmásnak felel meg. Berzsenyi verse felhívhatja a kortárs értelmező figyelmét arra is, hogy a nemzeti önmeghatározás feltétlenül tartalmaz valamilyen kifejtett vagy csak bennfoglalt etikai állásfoglalást. A kulturális emlékezetformák értelmezője számára a 19. századi nemzeti identitás – ha tagadás formájában is – még ma is meghatározó erejű, így a nemzeti (vagy posztnemzeti) hagyományba való ágyazottság, illetve a közösségi emlékezethez való tartozás (vagy az attól való elkülönülés) az előzetes megértés és értékítélet kiküszöbölhetetlen keretét jelentik. Ehhez járul még az is, hogy a nemzetfogalomhoz való bármilyen viszonyulás – úgy a reformkorban, mint ma is – politikai-társadalmi érdekeltséget rejt magában. Éppen ezért a nemzeti identitás meghatározásai esetében élnünk kell a gyanú hermeneutikájával: a pozitívizmus laboratóriumi tisztaságával és előfeltevés-mentességével kérkedő nemzetdefiníciók voltaképpen maguk is ítéletre, értékelésre, érdekekre alapulnak, és ezt igyekeznek a tudományosság (általában a vulgáris történetírás vagy még vulgárisabb nyelvészet) álcájával leplezni. A „mi a magyar?” kérdése gyakran inkább a „milyen a magyar?” kérdésre fog válaszolni.

Berzsenyi versében is a magyar nemzeti identitásra vonatkozó kijelentések és ítéletek morális fogantatása kétségtelen. „Mi a magyar most?” – a *most* határozószó is sejteti, hogy nem a kérdés tétje egy tudományos definiálás, hanem erkölcsi szembesítés, felszólítás, amely felszólítás a múlttal való szembesítésből meríti erejét. Úgy tűnik, mintha a nemzeti

---

⁴⁵ David Crystal idézi Swift írását, amelyben egy akadémia felállítását szorgalmazza: „*még mindig jobb, ha egy nyelv nem tökéletes, mint hogy örökké változik*” – D. Crystal, *A nyelv enciklopédiája*. Bp., 2003, 14.

⁴⁶ Az 1846-os germanista konferencián élesen vetődött fel az elzászi, lotaringjai, hollandiai, cseh- és magyarországi, erdélyi, illetve amerikai németek nyelvi integrációjának kérdése – J. Habermas, *i. m.* 17–18.

közösséghez hozzátartoznék a dicső múlt és gyászos jelen tudata; mindenesetre a morális beszédmód előszeretettel hivatkozik múltbeli példákra, így a jelen állapotot a megalkotott és elképzelt múlt felől értelmezi – általában értékhiányként. A jelennek kontrasztot vető emlékezés a nemzeti identitás egyik legfőbb hajtóereje.⁴⁷

Elképzelt ókor, elképzelt nemzet

„*Mi a magyar most? – Rút sybaríta váz.*” A Berzsényi-óda válasza több szempontból is tanulságos. Először is: kiderül belőle, hogy a nemzeti identitás elbeszélése óhatatlanul is metaforákra, figurális nyelvhasználatra épül, hiszen a nemzetfogalom kifejezéséhez *Magna Graecia* egyik városnevét használja, és felidézi a városlakók fényűző és elpuhult életmódjához kapcsolódó antik kulturális emlékezetet.

Másodsor: Berzsényi Plutarkhosz *Párhuzamos életrajzok* című művére utal a szibarita metaforával, így a vers párbeszédbe lép a 18. és 19. század nyugati⁴⁸ és magyar⁴⁹ plutarkhista mozgalommal. A felvilágosodás értékrendszerén alapuló plutarkhizmus a *Párhuzamos életrajzok* alapján fogalmazta meg állam- és embereszményét, sajátos történelemfilozófiáját és etikáját. Plutarkhosz-recepciónak a keletkező magyar nemzetfogalomra, a Bildung-eszményre és állampolgári etikára, valamint a politikusok önértésére való hatását nem lehet lebecsülni – olyan hatás ez, amely ma is kitapintható az oktatás és a társadalmi reprezentációk szintjén.

Harmadszor: az eredeti Plutarkhosz-szöveg hely fellapozásakor kiderül, hogy ott Szübarisz Spártával van szembeállítva. Az elpuhult, tehetetlen dél-itáliai görög várossal szemben ezen utóbbi település jelenti az igazi állam és nemzet mintáját.⁵⁰ Plutarkhosz műve az egymással ellentétes jellegű Athént és Spártát egyaránt követendő példának állítja be: Berzsényi ezzel az idézettel – és életművében máskor is – a plutarkhizmus spártai ága mellett tette le a voksot.⁵¹ A purista és militarista embereszmény, amely oly szeretettel hivatkozott Spárta⁵² és a római köztársaság hivatalos erényeire, az állametika szempontja alá rendelte az egyént: a cselekvés és érzület egyetlen mércéje az államnak való megfelelés. Spárta és Róma történetének újkori recepciója – leginkább Livius, Tacitus és Plutarkhosz alapján⁵³ – nagy szerepet töltött be a nemzetállam eszméjének kialakításában, ugyanakkor a későbbiekben, a totalitárius diktatúrák tapasztalata után óhatatlanul is elutasítást váltott ki.

⁴⁷ J. Assmann, *i. m.*, 79–83.

⁴⁸ Csetri L., *i. m.*, 64–65.

⁴⁹ Borzsák István utószava Plutarkhosz *Párhuzamos életrajzok* című művéhez (Bp., 1978, 1071–1079.).

⁵⁰ „Úgy látszik, mondta egy szübariszi ember a spártaiakról, hogy nem is olyan nagy dolog, ha a csatában megöletik magukat, legalább megszabadulnak fáradalmaiktól és nyomorult életüktől. Természetesen Szübarisz elpuhult és fényűző lakóinak azok az emberek, akik a szép iránti lelkesedésből és nemes becsvágýból nem féltek a haláltól, úgy tűntek fel, mintha gyűlölnék az életet, de a spártaiaknak az erény megadta, hogy örömeiket találják az életben éppúgy, mint a halálban” – Plutarkhosz, *Párhuzamos életrajzok, Pelopidász-életrajz*, 1 (Máthé E. ford).

⁵¹ Csetri L., *i. m.*, 65.

⁵² Németh Gy., „Az aranykortól az Utópiáig.” In *A zsarnokok utópiája. Antik tanulmányok*. Bp., 1996, 73–108.

⁵³ „Tiszteld és tanuld más mívelt népek nyelvét is; s főképp ama kettőt, melyen Plutarch a nemzetek két legnagyobbikának hőseit rajzoló, s Tacitus a római zsarnok tetteit a történet évkönyveiben való színéssel nyomá be” – Kölcsey F., *Parainesis*. Livius, Tacitus és Plutarchos hatása a nyugati nemzetfogalmakra: M. von Albrecht, *A római irodalom története* 1–2. Bp., 2003, 646.

Végül negyedszer: Plutarkhoszra, Spártára, Szübariszra utalva Berzsenyi a nemzeti identitás elbeszélését és megértését a klasszikus antikvitás ismeretére alapozza. A *magyarokhoz* ódában máshol is találunk ókori motívumokat. A fentebb említetteken kívül: „*vad tatár khán xerxesi távora*”; „*spártai férfikar*”; „*Herculesként / Ércbuzogány rezegett kezdetben*”; „*Róma ledűl*”; „*ledűlt már a nemes Ílion, / A büszke Karthágó hatalma, / Róma s erős Babylon leomlott.*” Az idézett helyek jelzik, hogy az újkori nemzetek és nemzetállamok, így a magyar nemzet megértéséhez az ókorra vonatkozó háttértudás feltétlenül szükséges. A nemzeti identitás elbeszélésében azonban nem pusztán díszítőelem, nem pusztán egy értelmiségi rétegnyelv mellőzhető kérdése az ókori utalások használata, hanem azt kell látnunk, hogy az antikvitás (illetve az arról való tudás) az újkori nemzetfogalmak belső szerkezetét alkotja. Talán nem is olyan különös, hogy az ekkor létrejövő egyes nemzetek, akik a többi nemzettől való függetlenségüket és természet adta eredetiségüket hangsúlyozták, ennek a különbözőségnek a kifejtésében voltaképpen nagyon is igazodtak egymáshoz: az újkori államok és nemzetek – minden ellentétes értelmű törekvés és elkülönítő beszéd ellenére is – hasonlóan egymásra. A különbözőség mélyén ugyanis azonos politikai törekvés és azonos elbeszélésminta rejlik: az antikvitásé és a biblikus kultúráé. Ez azt is jelenti, hogy a nemzeti széttagolódásként szemlélt 19. századi folyamatot nemcsak az elhatárolódás, hanem a kölcsönös figyelem és kulturális együttműködés is jellemzi. A jogállamiság igényét, a nemzeti elbeszélések narratív mintáit az egyes nemzetek egymástól tanulták.⁵⁴

Az ószövetségi narratíva felhasználása érthető, hiszen minden újkori nemzet legfőbb előképe Izrael népe: „Izrael az etnikai ellentét elvéből olyan formát kovácsolt, amely modellként, ideáltípusként szolgálhat. Minden nép, amely ilyenként és a többi néptől különbözőként tekint magára, valamiképpen kiválasztottnak tekinti magát.”⁵⁵ A magyarság emlékezetében is a kiválasztott nép tudata, illetve az Istentől való elfordulás, büntetés és visszatérés dramaturgiája fontos szerepet tölt be.⁵⁶ Az ószövetségi mintájú nemzetvallás és hivatástudat jól nyomon követhető a nemzetiként kanonizált szöveganyagban Komjáti Benedektől (*Epistolae Pauli*, 1533), Farkas Andrástól (*Cronica* 1538),⁵⁷ valamint a *Szigeti veszedelemtől* kezdve a *Himnusz*on át egészen *A magyar Messiásokig* – és még tovább. Még ma is gyakran a társadalmi-politikai beszédmód értelmezési keretét, bennfoglalt előfeltevését a közösségi kiválasztottság és küldetés tudata jelenti. Nem szükséges az üdvtörténet szekularizált fogalmait (az *ígéret földje, a honfoglaló szent harc, a haza oltárán hozott áldozat, nemzeti kálvária és Golgota, szent sebek, Magyarország feltámadása, szent hagyomány, a magyar üdvösség és kárhozat, magyarok istene*) használni ahhoz, hogy a közéleti beszéd rájátsszon a nemzetvallás igényére. Gyakran a látszólag ezzel szembenálló hatalmi diskurzus is felhasználja a közösségi kiválasztottságban és küldetéstudatban rejlő politikai hajtóerőt, nem is beszélve az állami és oktatási reprezentációkról, amelyek nem véletlenül használják a keresztény rítus mozdulatait, szövegvilágát és tereit.

A biblikus elbeszélés mellett a klasszikus antikvitás emlékezete is formaalkotó tényezőnek bizonyult a nemzeti identitás kialakításában. Mint Berzsenyi Plutarkhosz-idézete nyomán láttuk, az ókori elbeszélésekre való utalás a morális beszéd sajátja: az újkori állam és nemzet legfőbb példája az ókorban található. A korszak állam- és embereszméje a felvilágosult humanitás- és képzésfoglalomból táplálkozott, ez a humanitásszemlélet pedig ókori szövegek értelmezésén alapult, vagyis a nemzeti identitás és közösségi emlékezet a

⁵⁴ J. Habermas, *i. m.*, 21.

⁵⁵ J. Assmann, *i. m.*, 31.

⁵⁶ Szörényi L., *i. m.*, 16.

⁵⁷ Szili J., „Képzelt közösség képzelt képzelete.” In *Irodalomtudat-hasadás. Az irodalom intertextuális elmélete*. Bp., 2005, 67–109.

klasszikus stúdiumok értékrendszerét vette át. A korszak történetírásának kialakulóban lévő gyakorlata olyan világnézethez igazodott, amely nézet a klasszikus antikvitás német recepciójában nyerte el kanonizációs szempontjait és ideáljait:⁵⁸ a nagy ókori államformák, említésre méltó cselekedetek, utánzott életpályák és közösségi értékrendszerek jelentették a kortárs közösségek normáját. A régi korok történéseit ehhez a humanitás-fogalomhoz igazították, és feledésre ítélték mindazt, ami kilógott ebből a történelemből. A történelem pedig a humanitás fokozatos diadalát, térnyerését volt hivatott bemutatni.⁵⁹ Egy nemzet önigazolásához pedig az kellett, hogy a humanitás mintaszerű megvalósulását saját történelmében is fel tudja mutatni, vagyis emlékezetét az ókori minták alapján fogalmazza meg. Ha be tudja bizonyítani, hogy valaha is képes volt az erény spártai vagy római szintű megvalósítására, akkor esély van arra, hogy a jövőben se akadályozza a humanitás fokozatos térnyerését.⁶⁰

Ekkor merült fel az igény a világtörténelem megalkotására (Hegel): ha pedig a frissen kialakuló nemzetek nem akartak az egyetemes történelemből afféle hulladékként kikerülni, akkor saját identitáskeresésükben csatlakozniuk kellett a kipróbált és kötelező érvényű narratívákhoz, a humanitás antik mintájú – ma talán úgy mondanánk, eurocentrikus – történelmi elbeszéléseihez. Az egyes, minden mástól különböző és szuverén nemzetfogalom úgy biztosította létjogosultságát, ha belesimult a világtörténelembe; az egyén pedig úgy igazolta magát, ha élete megegyezett e világtörténelem teleologikus folyamatával.⁶¹ Ha Hegel azt írja, hogy a népszellem nem akadályozhatja a világsszellem kibontakozását, illetve e népszellem az általános szellem egyedi alakja,⁶² akkor ez azt is jelenti, hogy az egyes nemzeti szellemet a világsszellem felől lehet megérteni, a nemzeti történelmet pedig a világtörténelem felől, vagyis a nemzeti emlékezet elbeszélésehez általános minták kellenek. A magyar nemzetfogalom is igazodott a többi nemzet identitásmintáihoz, a morálisan közvetített antik és biblikus elbeszélésekhez, hiszen a keletkező magyar nemzet is a politikailag szabad, erkölcsileg felelős polgár humanitáskeresőnek köszönheti létét.

A magyar kulturális emlékezet biblikus és görög-római mintájának felmutatása viszont nemcsak azt jelzi, hogy a nemzeti identitás mint olyan történelmi képződmény, képzelt közösség, hanem azt is, hogy az újkori európai nemzetfogalmak – amelyek teljesen egyedi, utánozhatatlan, természetből adott közösségekként értelmezik önmagukat – voltaképpen szellemtörténeti és politikai alakulatok, amelyek nagyon is hasonlítanak egymásra, hiszen végső formájukban a klasszikus német filozófia és eszmetörténet gondolataira építenek.⁶³ Mi is a magyar kulturális emlékezet, nemzeti hagyomány? A magyar identitás antik és biblikus megformáltsága alapján úgy fogalmazhatnánk, hogy a magyar nemzet valójában

⁵⁸ H.-G. Gadamer, *Igazság és módszer*. Bp., 235–237 (Bonyhai G. ford).

⁵⁹ „A világtörténet a haladás a szabadság tudatában – az a haladás, amelyet szükségszerűségében kell megismernünk” – G. W. F. Hegel, *Előadások a világtörténet filozófiájáról*. Bp., 1979, 43. (Szemere Samu ford).

⁶⁰ Érdekes, hogy a világtörténelem megalkotásának igénye akkor fogalmazódott meg, amikor az addig mintaszerűnek tekintett múlt értelmezése immár nem segített az új folyamatok megértésében: „Századról századra haladok visszafelé az ókor kezdetéig. Nem találok ahhoz hasonlót, mint ami most tárul a szemem elé. A múlt már nem világítja meg a jövőt, az emberi szellem sötétben tapogatózik” – A. de Tocqueville, *i. m.*, 988.

⁶¹ „Az egyének eltűnnek az általános szubsztanciális mozzanat elől, s ez maga alkotja meg egyéneit, akikre szüksége van céljaihoz” – F. Hegel, *i. m.*, 41.

⁶² F. Hegel, *i. m.*, 41.

⁶³ A orosz eszme is a német klasszikus filozófián nyugszik. Görög T., „Nemzeti eszme kerestetik. Jegyzetek egy elnöki ukáz margójára.” *Eszmélet* 1997, 82–96.

a klasszikus német filozófia recepciója.⁶⁴ Mindaz, ami a nemzeti emlékezet megtalálásának, végső megformálásának tűnt, az valójában igazodás egy politikai-eszmei elváráshoz. A nyugati nemzetfogalmak temperált skálájához való hangolás egyben hangok elvesztését is jelenti: a nemzeti identitás kialakításához helyi emlékezetek, hagyományok, nyelvek és nyelvvaltozatok pusztulásán át vezetett az út. A közösségi identitás legalább annyira épített az emlékezésre, mint a felejtésre – az újkori nyugati nemzetek esetében az emlékezés és felejtés öre a nemzetállam lett.

A magyar nemzeti identitás elbeszélésére történő kísérletünk során érdemes röviden felvázolni a nemzeti önértés azon motívumait, amelyek antik mintákra épülnek. Az újkori nemzetállamok kialakulásában, az erre vonatkozó korabeli elbeszélésekben egy kettős elv figyelhető meg: mint *nemzet* azt igyekeztek bizonyítani, hogy már az ókorban is Róma méltó ellenfelei, leigázhatatlan és független népei voltak, mint *állam* viszont a birodalomhoz való tartozást akarták igazolni, nem egyszer Róma hatalmára tartottak igényt. Ahogy az újkori nemzet prototípusa Izrael volt, úgy az újkori államé Róma.

Egyrészt megemlékezhetünk Teutoburg német nemzeti kultuszáról – ahol Kr. e. 9-ben Varrus légiói megsemmisültek –, a gall ellenállás emlékezetéről, Calgulus vagy Vercingetorix figurájáról, az illír, kelta, dák tudatról, későbbiekben a gergelyi szerkezetű egyházzal való szembenállásról, az investitúraharcról, reformációról, gallikanizmusról és a kulturális emlékezetek sok más formájáról, amelyek az egyes nemzetek identitásában egy feltételezett hőskor etikáját és a szuverenitás politikai akarátát jelentik meg: mindezek a Rómától való elhatárolódás alakzatát öltik magukra. Másrészt felsorolhatjuk az *Imperium Romanum* megszerzésére irányuló törekvéseket, a középkori uralkodó-életrajzok augusztusi mintáit, az *Empereur*, a *Römisches Reich* vagy éppen Moszkva hatalmi elképzeléseit, szimbólumait, intézményeit, nyelvezetét, de ugyanígy az újkori demokráciák jogrendjét⁶⁵ és külsőségeit is: a középkori birodalmaknak, majd az újkori nemzetállamoknak a rómaiságra hivatkozó öngazolását. Ugyanez a kettősség figyelhető meg a magyar nemzeti identitásban is: mint nemzet a maga szellemiségét, eredetét a nyugati világgal szembenálló öntörvényű sztyeppeit múltban kereste; mint nemzetállamra igényt tartó közösség viszont a Nyugathoz, az *Urbshoz* való tartozását akarta felmutatni.

Miképpen a többi nemzet történetírása, úgy a formálódó magyar történeti emlékezet is – hogy saját szuverenitását hangsúlyozza – szívesen azonosította magát olyan népekkel, amelyek a görög-római historiográfiában a perzsák, a klasszikus görögység, Nagy Sándor vagy Róma legyűrhetetlen ellenségeiként jelentek meg. Így például Hérodotosz szkíta-leírásától Pompeius Trogonuson, majd Iustinuson, végül az *Exordia Scythia* íróján át egyenes út vezetett Regino prümi apátiig, aki a szkítákról kialakult képet először alkalmazta – negatív értelel – a magyarokkal.⁶⁶ A szkíta-magyar megfeleltetést a maga letisztult formájában Anonymus fogalmazta meg először; a későbbi krónikák, majd pedig a magyar barokk irodalom alkotásai, nem utolsósorban Zrínyi *Szigeti veszedelme* (1, 13–15. strófa) már magától értetődően a nemzeti identitás részeként kezelték a szkíta hagyományt, amit beleolvasztottak az isteni útmutatással a pusztában vonuló zsidóság honfoglalás-narrációjába.

⁶⁴ Dante mondatát kiforgatva mondhatnánk, hogy a magyar nemzetállam: „terra che 'l Danubio riga / poi che le ripe tedesche abbandona.” (föld, melyet a Duna öntöz, miután elhagyja a német partokat) – *Paradicsom* 8, 65–66.

⁶⁵ A helyi jogi emlékeket felhozó germanizmus is szembesült a római jog fölényével: J. Habermas, *i. m.*, 19.

⁶⁶ Borzsák István utószava Iustinus *Világkrónikájához* (Bp., 1992, 419–437).

A szkíta-magyar azonosítás kiegészült – feltehetően a német krónikairódalom hatására – a hun-magyar rokonság nagy jelentőségű elméletével, amelynek politikai kanonizációs erejét olyan művek jelzik, mint Kézai Simon, Thuróczy János vagy Werbőczy István. A keletkező nemzeti identitás idején mind a szkíta, mind pedig a hun előtörténet a függetlenséget és szuverenitást kifejező beszéd része volt – miképp a gall, germán, dák vagy illír nemzetazonosítások kigondolásának, úgy a magyar-hun rokonság eszméjének is a klasszikus antikvitás történetírása jelentette végső forrását. Kissé felületesen azt is mondhatnánk, hogy a Rómától való különbözőség elbeszélését is voltaképpen Róma diktálta.

A hun eredetmonda eredetileg a *natio Hungarica* politikai hatalmát legalizálta: az exkluzív nemesi jogérvényesítés érdekét szolgáló hunelbeszélést a kialakuló nemzetfogalom szabadította fel a hatalmi csoportnyelvből, és tette azt a jogállamért küzdő nemzet identitásalkotó elemévé. A hun-magyar rokonság politikai erőt sugárzott: talán a reformkor szerencsétlen bécsi politikáján kívül más okok is szerepet játszhattak abban, hogy az elnyomottság és tehetetlenség tudatában rögzülő, kényszeresen méricskélő és öngazoló, az alapvető bizonytalanság jegyeit mutató nemzettudat oly jelentős örömforrást talált a Nyugat elleni sikeres támadások elbeszélésében. Mindenesetre a hun-magyar vagy a szkíta-magyar azonosítás hatásosságát az is bizonyítja, hogy a magyar önértésnek máig is része a keleti származástudat (esetenként kalandos nyelvészeti és történelmi eszmefuttatásokkal), az idegen nemzeti környezetben való szigetszerű elhelyezkedés (az ószövetségi választott nép szövegeit felhasználva), illetve az alapvető nyelvi és kulturális különállás tudata.

A Nyugattól való különbözőzés hangsúlyozása mellett a nemzeti önértés részét képezte – különösen Trianon után, amikor a tizenkilencedik század liberális elbeszélései és metaforái a konzervatív szövegalkotás, és -hagyományozás részeként éltek tovább⁶⁷ – a nemzetállam római eredetelbeszélése, amelyet a Szent István-i államalapítás emlékeztete, az Árpád-ház hatalmi jelképei és hagiográfiai kanonizáltak. A Nyugattól független nemzet Rómától, a nyugati kereszténység központjából kért koronát. A magyar identitás szerves elemévé vált, hogy a magyar anyanyelvű közösség hivatott megteremteni, fenntartani és szellemileg képviselni azt a nemzetállamot, amely Szent István államának kizárólagos örököse. A tizenkilencedik századi szekularizmus és a klasszikus liberalizmus korában kialakult nemzetfogalom csak az első világháború és a békeszerződések után fonódott össze a Szent István-i állameszmével, és ebben a konzervatív alakjában érte el azt a politikai hatékonyságot, identitásteremtő erőt, amely számos közösség számára mind a mai napig működőképesnek bizonyul.

Érdeemes felidézni, hogy Szent István alakjával a tizennyolcadik század végén és a tizenkilencedik század első felében a formálódó nemzettudat nem tudott mit kezdeni: a felvilágosodás-kori és a reformkori magyar nyelvű irodalom Árpád, nem pedig István alakját állította a középpontba, a nyelvi alapú nemzetfogalom inkább a honfoglalás, mint az államalapítás emlékeztetere épített.⁶⁸ Ha a latin nyelvű *Ephemerides Budenses* korabeli számait fellapozzuk, láthatjuk, hogy Szent István és a korona inkább a *natio Hungarica* önértésének részét képezte; a Mária Terézia emlékeztetével, tehát az udvar iránti lojalitással

⁶⁷ A történetírás összefüggésében: Niederhauser E., *i. m.*, 15.

⁶⁸ Bíró F., „Nemzet és állam. Szent István alakja a felvilágosodás-kori magyar irodalom tükrében.” In Gergely J., Izsák L. szerk., *A magyar államiség ezer éve. Kultúra és tudomány a magyar államiség ezer évében*. Bp., 2001, 477–484. A tanulmány említi, hogy a hazai német színjátszás a magyar nyelvű színpadhoz képest inkább kedvelte Szent István alakját. Az új nemzetfogalom kialakításában részt vevő liberális értelmiségiek gyakran indulattal tekintettek Szent Istvánra.

összefonódó (Szent István-rend, körmenetek, koronaórzés) Szent István-tradíció a nemesi identitás összetartó erejét jelentette.⁶⁹ A többnyelvű ország elvéhez és az egyházi primátushoz kötődő Szent István-i állameszmével nem tudott mit kezdeni az új nemzetfogalom, illetve a nemzetállamra irányuló politikai törekvés. Az, hogy Mikszáth és Jókai is oly pontosan idézték föl a reformkori értelmiség nacionalista és antiklerikális István-ellenes retorikáját, nemcsak arról tanúskodik, hogy a reformkorban az államalapító alakja még nem illeszkedett a nyelvi alapú nemzet és a nemzetállam elképzelésébe, hanem arról is, hogy – akár 1872-ben (*Eppur si muove*),⁷⁰ akár pedig 1900-ban (*Különös házasság*)⁷¹ – a Szent István-i hagyomány megkérdőjelezésének komoly politikai aktualitása volt.

A Trianont követő időszakban viszont a Szent István-i tradíció kanonizálásának volt lényeges szerepe, hiszen a modern nemzeteket, így a magyar nemzetet létrehozó eszme ekkor visszajára fordult: a modern jogállamiság igényeit az az államnemzeti ideológia táplálta, amely az utódállamokban a kisebbségi magyarság jogérvényesítésének korlátozásához vezetett. A reformkor klasszikus liberalizmusára építő, majd a dualizmus meghatározó szellemi-politikai erői által kanonizált nemzeteszmenyét elvesztette. „Az országhatárok átrajzolása után számukra szétvált egymástól az állampolgárság és a nemzetiségi hovatartozás. Más-más ország polgáraiként a történelmileg, nyelvileg és kulturálisan együvé tartozó magyar nemzet részének tekintették magukat.”⁷² Mindez a nemzetfogalom etnicizálódásához vezetett, valamint a Szent István-i állam örökösségére kizárólagos igény formáló magyar nemzeti emlékezet konzervatív fordulatát jelentette. A határok élesebbek lettek, a nemzeti emlékezet elvesztette nyitott és megújuló jellegét. Az idegentől való iszony, a sebzettség tudata a valódi párbeszédet, az ön- és világtérítéshez szükséges hermeneutikai kultúrát megnehezítette.

A magyar önértelmezésben a keleti eredet, a kulturális és nyelvi különállás, a Nyugattól való nemzeti eltérés gondolata egybefonódott a Nyugathoz való tartozás nemzetállami igényével: a „kereszténység bástyája”⁷³ metaforától az Ady-féle kompromisszum (*Ismeretlen Korvin-kódex margójára* 1905) elképzeléséig sokféle formában és sokféle előjellel fogalmazódott meg a kelet és nyugat feszültsége a nemzeti identitás elbeszéléseiben. A hun eredet és a „párducos Árpád” alakja egyfelől, az aranybulla jogi emlékezete és a Mária Terézia-féle

⁶⁹ „Ezt végre látván a haza bölcsei, / Gátokba zárták a veszedelmes árt, / S őrangyalunkat visszahozták / A diadalmi kapun Budára” – G. Festetics Györgyhez a magyar korona Budára való visszazállításáról. Az események nemesi fogadtatásához: *Ephemerides Budenses* 1790. szept. 3-i száma.

⁷⁰ A *Rákóczi harangja* fejezetben Járai Ézsaiás rektor Jenőy Kálmán és társai kihallgatásakor hosszan beszél arról, hogy a nemesi előjogokat és a latin államnyelvet elutasító, nemzeti elkötelezettségű ifjak gúnnyal illetik a koronát. Itt beszél a visszahozott korona fogadtatásáról is: „Kendtek még a magyar koronát is kigúnyolták. Ez nem reformáció tárgya, urak! (...) Csak alig múlt néhány tizede, hogy a nemzet ezt az ereklyéjét visszakapta; milyen nagy triumfális processzió volt az, amikor azt visszahozták az országba!”

⁷¹ Az első rész tizenharmadik fejezetében a magyar érzelmű Bernáth Zsigmond és a szláv öntudatot képviselő és abszolút negatív figuraként megjelenő Szucsinka János tisztelendő közötti vitában Bernáth a szlovák plébános fejéhez vágja: „Szent Istvánt nagyon megkörnyékezték az idegen papok, s hamis politikai dogmákat adtak a szájába, amilyenek nekik kedveztek, például, hogy az egy nyelvű nemzet törekeny. Ilyet csak egy pap gondolhatott ki, a király utána mondta, az utódok pedig szentül hitték.”

⁷² Szabó I., „Nemzeti szocializáció a két világháború között Magyarországon.” *Iskolakultúra* 2007/2, 51.

⁷³ A keleti és nyugati világ szembenállása az újkori Európa számára alapvető fontosságú. A nemzeti összefogást példázó szalamiszi ütközet a török háborúk idején valamilyen mitikus előtörténetet jelentett az európai országok számára (a lepantói csata után Aiszkhülosz *Perzsák* című darabját felelevenítették a színpadokon), majd a felvilágosodás alatt is a nyugati szabadság metaforáját jelentette Szalamisz – Bélyác K., „Salamis emlékezete. Fejezetek a salamiszi csata európai emlékének történetéből.” *Ókor* 2006/5., 50–57. *A magyarokhoz: „vad tatár khán xerxesi táborá.”*

István- és koronakultusz másfelől a tizenkilencedik század elejéig a nemesi nemzet identitásához és önigazolásához tartoztak, majd a kialakuló nemzetfogalom – a tizenkilencedik században – először a *natio Hungarica* fentebb említett motívumpairainak „keleti” tagjait vette át, majd pedig – az első világháború és a konzervatív emlékezésforma győzelme után – a párok „nyugati” elemeit is.

A *natio Hungarica* identitását meghatározó ellentétpárookban viszont tetten érhető – miképpen majd a legtöbb nyugati modern nemzet esetében – a római minta: akár a nemzeti függetlenséget, akár a birodalomhoz való tartozást kívánták hangsúlyozni, az ókori irodalmak és történelmek kínálták a legfőbb mércét. A *natio Hungarica* latin alapú és az antikvitás ellentétpáira építő önmeghatározását fokozatosan vette át a kialakuló magyar nemzetfogalom.

Undok viperafajzat – az ítélet súlya

Ha a fentebbi gondolatmenet után ismét Berzsenyi verséhez fordulunk, akkor láthatjuk, hogy ebben az ódában is a nemzeti identitás elbeszélését olyan utalások, hasonlatok és metaforák járják át, amelyek az antikvitás háttérszövegeiből értelmezhetőek. Példának okáért a magyar nemzeti tudat részét képezi a testvérviszály, a „szent rokonvérbe feresztő / visszavonás” motívuma, és – bár majd minden nemzet konfessziójában megjelenik a homlokon virágzó „testvérgyűlölési átok” (Vörösmarty: *Az emberek*) Káin-jegye – mégis a magyar identitást megfogalmazó Berzsenyi-versben konkrét római háttérszöveg tapintható ki. Berzsenyi előképei között felismerhető Horatius hetedik epódosza:⁷⁴ minden nemzeti visszavonás legfőbb előképe Romulus városalapítása és Remus halála, illetve a testvérviszály miatti közösségi átok gondolata.⁷⁵

A testvérviszály római mintájú elbeszélésén túl a magyar nemzettudatnak a dicső, erkölcsileg ép múlt és az elfajzott jelen szembeállítására ugyanúgy része, miként a római történetírás moralizáló ágának (Livius), illetve Horatius római ódáinak. A hajdani aranykorral példálózó erkölcsi retorika majd minden emberi közösségben megjelenik, mégis a magyar nemzeti identitás elbeszélésében ismételten jól meghatározható a római előkép: a *mos maiorum*, *virtus*, *pietas*, *negotium* és *simplicitas* fogalomköreivel leírható köztársaságkori etika a „*Delicta maiorum*” kezdetű Horatius-óda szövegén tájékozódó Berzsenyi-műben is könnyűszerrel kimutatható. A „spártai férfikar”, a nemzetet fenntartó „tisza erkölcs” és a „rút idegen” behatásától megfertőződő „puha szív” egy hanyatló nemzettörténelem részét képezik – ugyanúgy az ókori Rómában, mint a magyar nemzeti közösségben.

Ebben az összefüggésben jelenik meg a nemzeti identitás elbeszélésének egyik legfontosabb eleme: ha a példászerű múlttól, az ősök példaként tanított szellemiségétől el lehet térni, ha a rút idegen befolyásától el lehet puhulni, akkor ez azt jelenti, hogy a nemzetet el lehet árulni. Nemcsak tettel, hanem lélekben is. A nemzeti szellem immáron nem csak egy

⁷⁴ Vörösmarty átköltése (*A korcsokhoz* 1819), Sík Sándor érzékeny fordítása (1921) jelzi, hogy a Horatius-mű a nemzeti identitás aktuális elbeszélésében fontos szerepet tölthet be. E két átdolgozás történelmi jelentőségét hangsúlyozza az a *Horatius Noster* című kötet is (Trencsényi-Waldapfel I. szerk.), amely Horatiusnak a nemzettudatban betöltött szerepét térképezi fel, és amely egy igen provokatív időszakban három kiadást is (1935, 1940, 1943) megélt. Ebben a korszakban jelent meg a nagy vitákat idéző *Mi a magyar?* (Szekfű Gy. szerk., 1939) tanulmánygyűjtemény, illetve a – második bécsi döntést követő – *Egységes magyarság* cikksorozat (*Nyugat*, 1940/11, 12; 1941/1).

⁷⁵ A két testvér egyetértése a megbomlott harmónia helyreállítását jelenti: „*Remo cum fratre Quirinus / iura dabunt*” – „testvérével, Remusszal együtt fog Quirinus ítéletet szolgáltatni” (Verg. *Aen.* 1, 292–293.)

elvont, szükségszerűen létező történetfilozófiai jellemző, ami mindenképpen – emberek és csoportok ellenében is – érvényesül, és aminek keletkezése és majdani elfogyatkozása a világszellem megváltoztathatatlan útjait jelzi (Hegel), hanem ezen felül egy közösség ingatag és fenyegetett léte, ami az emberek szabad döntésének van kiszolgáltatva. A nemzeti szellem egyszerre adottság és feladat: olyan érték, amit a nemzetállamok polgárainak védenie, óvnia kell, hiszen ez biztosítja az állam üdvét, a jogrend tisztaságát. Egy erős birodalom csak a valódi nemzeti szellemen alapulhat: a nyelvművelés, a szellemi és történeti eredetet reprezentáló művészet, az elkötelezett oktatás ezt a birodalmat szolgálja. A politikai-szellemi egység erejének legfőbb mintája a Római, illetve a Német-római Birodalom.⁷⁶ Aki a birodalmat elárulja, az a közösség ellensége: egy idegen elem a nemzet testén belül.

Hogy mi a nemzet? Egy olyan képzelte közösség, amely mindig legalább kettő: a nemzet akkor nemzet, ha belőle megalkotható az igazi, a lelki nemzet, a *verus Israel*, amely szemben áll a formális közösséggel, az esetleges szakadárokat, árulókat is magába fogadó külsődleges csoporttal.⁷⁷

E pillanattól kezdve viszont önmagát emésztheti fel a nemzetfogalom, hiszen ki van szolgáltatva a hatalom igényeinek. A kollektív emlékezet tartalmait és formáit, az identitás lehetőségeit rögzíteni kívánó államhatalom újabb és újabb határokat húzhat a nemzeten belül: csoportosítja az embereket, ítéletet mond a tettekről, a hagyományokról, a szív gondolatairól. Ki állhat ellen a hatalom és az ítélet kísértésének? Tanulságos, hogy a római világból is ismert hazaárulás, *proditio* fogalma nem pusztán a katonai cselekedetekre (*desertio*, *transfugium*), az állam elleni szervezkedésre (*perduellio*) vonatkozott, hanem később a felségsértésre (*crimen laesae maiestatis*) is: az egyeduradalom, a császári hatalom mindig igényt tart az átokra, kiközösítésre, az ellenséges szándék megítélésére.⁷⁸ A nemzetből kirekesztett árulók ítéletet vonnak magukra: nincs helyük a hatalom által rendezett közösségekben. A közösségből való kitaszítás latin formulájától (*sacer esto*) a *Deuteronomium* átokformuláin keresztül a kiközösítés érzékeny megfogalmazásáig, ahogyan az *Antigoné* kórusa súlyos szavakkal veti el a polisz ellen támadót (*apolis* – 369), mind erről tanúsodnak. A római és a biblikus példa jelzi, hogy a közösség a belső ítéletekhez szívesen használja a jogi és a vallásos beszédmódot, a Szophoklész-idézet pedig arra hívhatja fel a figyelmet, hogy a közösség elárulásának vádját gyakran a hatalom diktálja. A kollektív identitás elbeszéléseiben valahol mindig felbukkan a *viperafajzat*, a *Vipernbrut*.

A közösségi ítéletkezés és hatalmi beszédmód feltérképezése mellett ismételtlen emlékeztetni kell arra, hogy a felvilágosodás jogi igényeit érvényesítő, a romantika metafizikai színezetű lélekfogalmát magába fogadó, majd egyre erőteljesebben etnicizálódó nemzeti identitás a valódi szolidaritásnak, a tágas jogérvényesítésnek és közösségalkotásnak

⁷⁶ Wagnernél: „*Habt Acht! Uns dräuen üble Streich: / zerfällt erst deutsches Volk und Reich, / in falscher welscher Majestät / kein Fürst bald mehr sein Volk versteht, / und welschen Dunst mit welschem Tand / sie pflanzen uns in deutsches Land; / was deutsch und echt, wüßt keiner mehr, / lebt's nicht in deutscher Meister Ehr./ Drum sag ich Euch: / ehrt Eure deutschen Meister! / Dann bannt Ihr gute Geister; / und gebt Ihr ihrem Wirken Gunst, / zerging in Dunst / das heil'ge röm'sche Reich, / uns bliebe gleich / die heil'ge deutsche Kunst!*” Richard Wagner: *Die Meistersinger von Nürnberg*, 1868 – bő húsz évvel a frankfurti germanista konferencia után. A Vormärz *Lohengrinre* gyakorolt hatásáról: U. Bernbach, „*A fejedelem mint republikánus*” (Balázs I. ford). In *Muzsika* 2004/6, 14–32. Egyébként az olasz egység is a Német-római Birodalom itáliai gondolkodóira szeretett hivatkozni. Zenei példánál maradva: Verdi *Simon Boccanegra* című operájának nevezetes Petrarca-utalása: „*Ecco un messaggio / Del romito di Sorga, ei per Venezia / Supplica pace.*”

⁷⁷ J. Assmann, i. m., 201.

⁷⁸ „*Perduellionis reus, hostili animo adversus rem publicam vel principem animatus*” – Ulp. Dig. 48, 4, 11.

nyújtott és ma is nyújt lehetőséget. Azonban a belső fegyelemre és azonosulásra építő csoportemlékezet mindig ki van szolgáltatva a hatalom kísértésének – különösen akkor, ha a nemzetfogalom a vallásos vagy akár csak a természettudományos kijelentés státusára tart igényt. A szellemtörténeti folyamatában kezelt és a hagyományok párbeszéde alapján megfogalmazott nemzetfogalom segíthet abban, hogy a nemzeti identitást erőszakkal ne rögzítse, vagy ne utasítsa el az ebben érdekelt hatalmi beszéd. Éppen ezért a nemzeti identitás területén tett felfedező utunkat nem a „nagy elbeszélések” (Lyotard) lebontásának vagy a „gyenge gondolkodás” (Vattimo) etikájának ideológiakritikus igénye táplálta, hanem az értelemmel eljegyzett beszéd vágya.

A hagyományból értett nemzetfogalom a meghallgatásnak és beszédnek olyan kultúráját igényelné,⁷⁹ amelyik ismételten felhívja a figyelmet a hatalom és politikai ítélet torz formáira, határozottan fellép az ellen, hogy bármi is elpusztítsa az egyének és közösségek élő emlékezetét, még ha azt a közöny, az igazságtalanság, vagy az erőszak oldaláról oly sok támadás éri is. Ez a kultúra hozzásegíthet az értelmezésre váró világ teljesebb belakásához, az idegenség tapasztalatából táplálkozó önértéshez, valamint a pontos és igaz emlékezethez.

---

⁷⁹ A mesterséges emlékezet formáinak gyökeres átalakulása (elektronikus médiumok), a politikai legitimitás új útjainak (pl.: *non-majoritarian sources of legitimacy*) keresése, az oktatási rendszerek átalakítása is ezt a hermeneutikai kultúrát igényelné.